

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In de klas: glossariumhandschrift met de Hermeneumata Pseudo-Dositheana, negende eeuw, tweede en derde kwart

Bremmer, R.H.; Bouwman, A.; O'Daly, I.

Citation

Bremmer, R. H. (2025). In de klas: glossariumhandschrift met de Hermeneumata Pseudo-Dositheana, negende eeuw, tweede en derde kwart. In A. Bouwman & I. O'Daly (Eds.), *Schatten op schrift* (pp. 174-177). Tielt: Lannoo. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4261669>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4261669>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

και τις τελαμωνος & τις telamonius
 σνηθησαν stantier fuerunt
 τότε και νεστωρ tunc & nestor
 δια το γρας propt' senectutem
 πλουσιωσέτιμον honeste honoratus ē
 οπλοισπαλινδαιομνησ αρμισιτερι diomedes
 δις οηλες oilei
 και τελαμωνιοις τοις & telamonios equalis
 διωροιστιμησέντες p'mus honoratus
 απεχωρiscen discesserunt
 δισκοπολυποιτης discopolypala
 το ζω τέκρος signato ueros
 κλιακοντιω & iaculo
 αγαμεμνον agamemnon
 κλυπεννηθη & claudatus est
 ἱππακλειος & achille
 και τοτε χιλιοις & tunc achillis
 τοτορ εκτοροεπιωμαχης τορις corpus
 περιτον τοι πατροκλοις circa patrocli
 ταφον tumulum
 τρις περὶ σπρεν
 και τοτε απολλων
 παρ τοις λοιποις θεοις
 ερανεμεντατο
 οτι τοι τοις τιμης κεν
 ηρεσεν δε τοις λοιπος
 ηλαιοερλον
 τοτορ εστο
 αφελκρον ποσειδας

INCIPIT HERMENE
 ιονατα id est libro xij.
 περι σιναπα κυροφης
 δεσπονησιππονε
 κλημερινη cotidiana
 συναναστροφη conuersatio
 ημερα dies
 ελειος sol
 ανετιδεν ortus est
 ηλιογυαντολη solis ortus
 φως lux
 φλος lumen
 ηανφωτιζι iam lucet
 ηως aurora
 προφλος antelucum
 προει mane
 ετρομαι surgo
 ητερον surrexit
 εκτηκλεινης delecto
 κλεινη lectum
 ετρητορiscen uigilant
 εκθεσ heri
 επιποροι diu
 ενδυσονμοι uestime
 δοσεμοι amih
 υποδηματα calceamenta
 κατονε πελεις & adones
 και αναγλας & brachis
 ηανυποδησεν amplexus sum

ενυκε
 γυμνιστος χιρας aqua manib;
 γυμν cuncha
 κονη manus
 λιπης sordidus est
 ρηπαρσιςιν fordes
 ρυπος lutum
 τηλωσ sapor
 σηπρον unctus
 ληπος unctus
 λευτιομενον luto
 ηι πυω ilaui
 ηανηι φαμην mesmanus
 τοεμας χιρας & faciem
 κυτηνοφιν tergo
 καταμασσω adhuc intus
 αμνηνουκατεμαζα αττι
 καταζα procielo
 προφρομαι fortis
 εζω decubiculo
 εκτορ κορυος uenio
 ερχομαι uido
 απηρομαι in folium
 εστιν εκχολην prima
 πρωτον saluto
 λεπάζομαι magister
 τοηαλα κληον quiesco
 οεμε resiliant
 αντεπασα το

adfer
 χερειδασκαλε
 χερειδαι συμμαχονται
 μαθηςται
 συμμαχονται
 τοπον
 εμοι
 δοται
 εμον
 βαρον
 υποποθων
 διφρος
 συναγεσε
 εκιπρος χωρεται
 εμοστοπος εστιν
 εγω
 προκατελISON
 εκλησα
 κλημαι
 μαεληνο
 μανηνης
 μελετω
 μελετω
 ηανκατεχω
 την ημην αναγνωειν
 εμος
 εμη
 εμον
 εμοι
 ημητερος

aue magister
 aue condiscipuli
 discipuli
 condiscipuli
 locum
 mihi
 date
 meum
 scammum
 scammellum
 sella
 densite
 illuc accedite
 meus locus est
 ego
 occupauit
 sedi
 sedeo
 disco
 discas
 edisco
 edisat
 amiteuo
 meam lectionem
 meus
 mea
 meum
 mihi
 noster

In de klas

25 | Glossariumhandschrift met de *Hermeneumata Pseudo-Dositheana*
Negende eeuw, tweede en derde kwart — vGQ 7

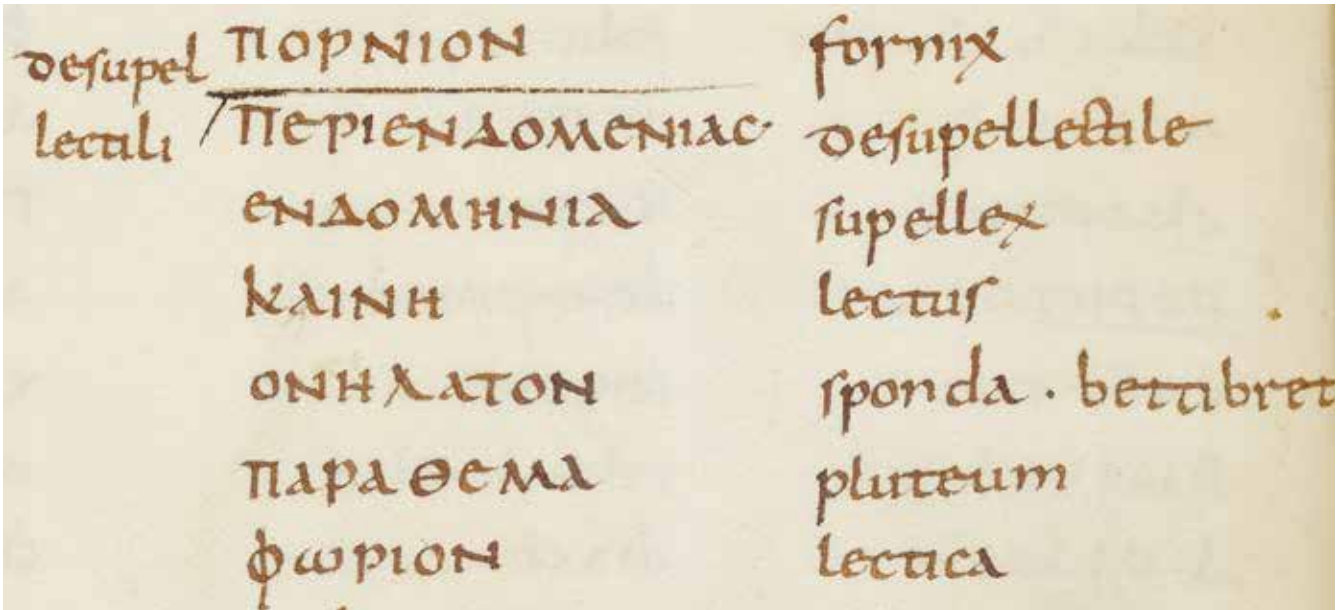
Woordjes leren, of nog erger: woordjes stampen. *Schwere Wörter*, *Mots clés*, *Basic idioms*, of hoe die boekjes ook mochten heten — wie heeft er geen herinneringen aan de tijd dat je vreemde talen moest leren? Het opbouwen van een woordenschat is immers essentieel voor het zich eigen maken van een nieuwe taal. Bij die inspanning zijn woordenlijsten of glossaria door de eeuwen heen onmisbaar gebleken.

Middeleeuwse glossaria laten zich ruwweg in vier categorieën indelen: (1) woorden in een andere taal dan die van de spreker/lezer; (2) woorden die in de loop der tijd verouderd of ondoorzichtig zijn geworden; (3) woorden die tot een bepaald domein of onderwerp horen en nadere informatie geven over bijvoorbeeld flora en fauna, gebouwen of juridische terminologie; (4) encyclopedische informatie bij woorden uit speciale teksten, wat vooral bij vroegmiddeleeuwse glossaria voorkwam. Kortom, woordenlijsten dienden verschillende maar wel verwante doelen: het waren didactische instrumenten bij het vreemdetalen-onderwijs. Maar dat was niet het enige. Glossaria boden gevorderde leerlingen een mogelijkheid om hun woordenschat uit te breiden. Bovendien, als de lijst tenminste alfabetisch geordend was — dat was lang niet altijd zo — kon je er snel een woord in opzoeken. Ten slotte, glossaria functioneerden vaak als kanalen waarlangs encyclopedische, exegetische en anderszins leerzame informatie doorgegeven kon worden.

Codex vGQ 7 bevat, naast een paar kleinere, niet-gerateerde teksten, de *Hermeneumata Pseudo-Dositheana* (*HD*). Dat is een hele mondvul. Het Griekse woord *hermeneumata* (het meervoud van *hermeneuma*) betekent letterlijk ‘verklaringen’, maar was ook de technische term voor tweetalig Grieks-Latijns onderwijs. Het gaat om een assemblage van lange lijsten met woorden en uitdrukkingen die in vier delen uiteenvalt. Deel één bevat een Grieks-Latijnse woordenlijst met 355 lemmata, bestaande uit zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, bijwoorden en werkwoorden, min of meer in

de volgorde van het Griekse alfabet. Deel twee bestaat uit een woordenlijst, verdeeld in 38 hoofdstukjes, over allerlei onderwerpen, variërend van de klassieke mythologie tot het theater. De hoofdstukjes zijn meestal met een titel aangegeven, bijvoorbeeld op fol. 12v: *de supellectile* (‘over meubilair’). Deel drie is een verzameling korte dialogen en verhaaltjes uit het dagelijks leven, bedoeld om te kunnen converseren in de andere taal. Neem fol. 37v, die hier als hoofdafbeelding getoond is, derde kolom bovenaan. Als we ons beperken tot het Latijn komt eerst nog eens de titel: *Incipit hermene / umata . id (est) libri xii* (‘Hier beginnen de *Hermeneumata*, dat is (in) twaalf boeken’). Regel 4 kondigt vervolgens het onderwerp aan: *de conversatione* (‘over het gesprek’).

De vierde kolom begint met woordjes over de dag (*dies*) en de zon (*sol*), die opgegaan is (*ortus est*). Er wordt een jongen opgevoerd die opstaat, zich aankleedt, zijn handen en gezicht wast en naar school gaat. Op fol. 38r, rechts bovenaan, groet hij de meester in het enkelvoud (*ave, magister*), zijn medeleerlingen in het meervoud (*avete, condiscipuli*). Woordjes worden nog eens herhaald (*discipuli, condiscipuli*), zodat ze beklijven. Dan wil hij gaan zitten: *locum / mihi / date* (‘geef me een plaats’). We krijgen drie woorden voor zitplaats: *scamnum* (‘schoolbank’), *scamillum* (‘kruk’), *sella* (‘zetel’). De conversatie vervolgt: ‘schuif eens op!’ (*densa te*). Even later: ‘nu snap ik mijn les’ (*iam teneo / meam lectionem*), gevolgd door ‘mijn’ in de mannelijke, vrouwelijke en onzijdige vorm (*meus / mea / meum*). Heel didactisch verantwoord. Steeds blijft de kolomstructuur gehandhaafd, ook bij de gesprekszinnetjes.

Afb. 2
Naast het woordje *sponda* heeft een contemporaine Duitstalige gebruiker het woord *bettibret* toegevoegd (‘beddenplank’). Let ook op het aangeven van een nieuw hoofdstuk links bovenaan: *de supellectile* (‘over meubilair’). vGQ 7, fol. 12v, detail.

Deel vier sluit de *HD* af met verschillende soorten teksten om leesvaardigheid te kweken. Het gaat om onder andere fabels van Aesopus, een genealogie van de klassieke goden, vragen van Alexander de Grote aan de Indische Gymnosofisten, en een juridische tekst.

Het tweede deel van de titel, *Pseudo-Dositheana*, berust op het feit dat in sommige handschriften deze *Hermeneumata* worden toegeschreven aan *magister* Dositheus, een in Rome werkzame Griekse grammaticus uit de vierde eeuw na Christus. Die toekenning wordt allang niet meer voor zeker aangenomen, vandaar de kwalificatie ‘pseudo’. Vaak gaan de *Hermeneumata* samen met Dositheus’ *Ars grammatica*, een leerboek speciaal gericht op Grieken die Latijn wilden leren. Deze grammatica ontbreekt echter in het Leidse handschrift.

De *HD* die in vGQ 7 staan, vormen de oudste en belangrijkste bron van deze tekst, die in nog acht andere handschriften is overgeleverd. De tekst zelf, naar men aanneemt, gaat terug tot de derde eeuw na Christus. Het handschrift is een zogenaamd convoluut: het is niet in één keer gemaakt. De twee delen waaruit het bestaat, hoorden oorspronkelijk niet bij elkaar, maar zijn later in een band samengebonden. vGQ 7 begint met een katern van twee perkamenten bladen. Dan volgen vijf bij elkaar behorende katernen van vier bladen, eveneens perkament. De *HD* beslaan hiervan fol. 3r-39r, opgeschreven in vier kolommen per bladzijde, om en om Grieks en Latijn. Daarna volgen nog in een iets latere hand enkele medische teksten en een uittreksel uit de *Etymologiae*

van Isidorus van Sevilla. Het geheel stamt uit de negende eeuw en is vermoedelijk vervaardigd in het noordwesten van Duitsland, in het Rijndal.

De Griekse woorden in de *HD* verschijnen steeds in unciaal schrift, dat wil zeggen in rond gevormde hoofdletters, zoals toen gebruikelijk was voor het Grieks. Voor het Latijn gebruikte de kopiist de Karolingische minuskel, het boekschrift dat in bijna heel Europa tussen 800 en 1200 standaard was. Grieks kon van pas komen bij het lezen en bestuderen van tweetalige Grieks-Latijnse teksten, zoals van de Psalmen, de vier Evangeliën en de apostolische brieven van Paulus.

Het handschrift heeft duidelijk een didactische functie gehad. Her en der hebben iets latere gebruikers verduidelijkende woordjes toegevoegd naast de kolommen. Twee keer heeft een gebruiker een Duitse vertaling gegeven bij een Latijns woord in de *HD*: zo is op fol. 12v, in het hoofdstukje over meubilair, naast *sponda* (‘beddenplank’) het Duitse woordje *bettibret* (‘beddenplank’) bijgeschreven. Zulke ‘inbraken’ van de volkstaal in een Latijnse context duiden er meestal op dat de tekst in de kloosterklas werd gebruikt; de docent kon zo zijn leerlingen een handje helpen. De taalvorm van deze glosse wijst naar het zuidelijk deel van Duitsland, althans het gebied ten zuiden van Keulen, waar men Hoogduits sprak. Was de glossator ten noorden van Keulen geboren, dan had hij ‘beddebret’ geschreven.

— Rolf H. Bremmer Jr

<< Afb. 1
Bovenaan in de derde kolom van fol. 37v de titel *Incipit hermeneumata*. Dan volgen woorden over de dagelijkse routine van een schooljongen, gelardeerd met gesprekszinnetjes, zoals op fol. 38r, kolom 4 bovenaan: *ave magister* ‘dag, meester’. vGQ 7, fol. 37v-38r (beeld 86%).